

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA YABANCI İŞÇİ VE UZMAN İSTİHDAMI POLİTİKASI; HEREKE KUMAŞ FABRİKASI ÖRNEĞİ

THE POLICY OF EMPLOYING FOREIGN WORKERS AND EXPERTS IN THE EARLY-REPUBLICAN PERIOD: THE CASE OF HEREKE CLOTH FACTORY

İbrahim ERDAL*

Makale Bilgisi

Başvuru: 24.10.2019

Kabul: 20.12.2019

Article Info

Received: October 24, 2019

Accepted: December 20, 2019

Özet

Tanzimat Fermanıyla birlikte Osmanlı devleti, geleneksel usullerle üretim yapan ekonomisini ayakta tutabilmek için devlet destekli sanayi politikası ve fabrika kurma çabasına girişmiştir. Bu amaçla Bursa İpek, Feshane, İzmit Çuka, Veliefendi Basma ve Hereke Kumaş fabrikaları devlet tarafından kurulmuş ve desteklenmiştir. Bu fabrikalardaki çalışan işçi sınıfının büyük bir oranının gayrimüslim yani Ermeni ve Rumlardan oluştuğu görülmüştür. Cumhuriyetin milli sanayi kurma politikasının önemli kurumlarından olan Hereke Fabrikasının makinelerinin yenilenmesi, üretim çeşitliliğine girebilmesi amacıyla kredi desteğinin, tamirat ve üretim sürecinde de uzman personel gibi zaruri ihtiyaçlarının devlet tarafından ve bir dönem içerisinde Sanayi ve Maadin Bankası aracılığıyla sağlandığı görülmektedir. Bu süreçte fabrikanın işçi istihdam politikasına bakıldığında modern makinelerin kullanılmaya başlanmasıyla ve üretimde çeşitliliğin ortaya çıkmasıyla alanında uzman yabancı işçi istihdamına ağırlık verildiği görülmüştür. Bu makalede Hereke Kumaş Fabrikası bağlamında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde uyguladığı yabancı işçi ve uzman istihdamı politikası değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hereke Kumaş Fabrikası, Yabancı İşçi, Sanayi ve Maadin Bankası

* Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, (erdal_ibrahim@yahoo.com)

Abstract

With the Tanzimat Edict, the Ottoman Empire initiated a policy that aimed at promoting the development of state-subsidized industry, building factories to engage in production using traditional methods to shore up the economy. To this end, the Bursa Silk Factory, the Feshane Fez Factory, the İzmit Broadcloth Factory, the Veliefendi Calico Factory and the Hereke Cloth Factory were founded and supported by the state. Non-Muslim Armenians and Greeks made up a significant proportion of the workforce in these factories. For a limited period of time, through the Bank Ministry of Industry and Mining, the state helped to meet some of the basic needs of the Hereke Factory – which was an important institution in terms of its engagement in the Republican drive to create a national industrial base. The provided support took the form of subsidized loans to promote product diversification and to allow modernization of the machinery, as well as the employment of expert personnel to carry out production and maintenance tasks. Employing foreign workers became an important component of the employment policy of the factory at the time with the increase in modern machinery and the occurrence of variation in production, as the machinery was modernized and products were diversified. This article evaluates the early-Republican policy of employing foreign workers and experts in Turkey, with particular focus on the case of the Hereke Cloth Factory.

Key Words: *Foreign Workers, Bank of Industry and Mine, Hereke Cloth Factory*

Giriş

XVIII. yüzyılda tarımsal üretime dayalı sanayileşmenin yeni başladığı süreçte Osmanlı devleti'nin fabrikalaşma faaliyetlerini devlet destekli uyguladığı görülmüştür. Elbette bunda Avrupa tarzı burjuva sınıfının olmaması önemli etken olmuş, özel işletmelerin temelini oluşturacak bir yapı oluşturulamamıştır.¹ Kısıtlı Pazar ekonomisi ve sınırlı üretime dayalı bir işletme tarzına dayalı ve dini öğretilerinde hakim olduğu Loncalar ve esnaf birlikleri Batı tarzı kapitalist mantığa, ucuz iş gücü ve daha çok kazanmaya, dayalı sistemin oluşumuna engel olmuştur.² Ancak XIX. Yüzyıl itibariyle Avrupa'nın ucuz hammadde ve pazar arayışlarının hızlanması, rekabet ortamı Osmanlı Devleti'nin her iki anlamda da Avrupa'nın ilgisini çekmiştir. Osmanlı devleti'nin verdiği kapitülasyon hakları Avrupa devletlerinin

Bu makale 8-10 Mart 2019 tarihinde Kocaeli'nde düzenlenen IV. Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültür Sempozyumu'nda sunulan bildirinin geliştirilmiş halidir.

¹ Mehmet Genç, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi, Dünü ve Bugünü ile Toplum ve Ekonomi*, s:2, İstanbul Eylül 1991, s.102-103.

² Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500 - 1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s.72-74.

şirketlerinin gayrimüslim tebaa üzerinden acenteler faaliyetiyle Osmanlı'da üretime dahil olmasının yolunu açmıştır.

Sanayi devrimi ile birlikte makineleşmenin artışı daha çok üretim ve Pazar arayışını da tetiklemiştir. Bu değişim Osmanlı toplumsal yapısında da değişmeye sebep olmuş, acenteler üzerinden oluşan Batı ile temas ve sermaye sınıfı gayrimüslimlerden oluşmaya başlaması kimlik ve aidiyet daha doğrusu milliyetçilik duygularının gelişmesini hızlandırmıştır. Osmanlı Bürokrasisi de bunu önüne geçebilmek ve yerli sanayinin gelişmesini sağlayabilmek amacıyla devlet hazinesinden desteklenmek üzere öncelikle saray ve devlet kurumlarının ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla fabrikalar kurmayı planlamıştır. Kâr amacı gütmeyen bu fabrikalar önemli bir gider kalemi olmuştur.³

Osmanlı üretim biçiminin rekabet ortamında geri kalması, esnaf birliklerinin Batı tarzı işletilmesiyle bu birliklerin fabrikalaşmaya yönelebilmesi için devletin desteğinin önemli olduğu görülmüş, 1864 yılında Islah-ı Sanayi Encümeni kurulmuş, bu encümen esnaf birliklerinin fabrikalaşmaya gitmesi, onların bu süreçte ihtiyacı olan insan kaynaklarının temini için okulların açılması ile gümrüklerde yeni sınıflandırmanın yapılması gibi yasal düzenlemelere girişmiştir. Bu encümen her ne kadar esnafın Batı tarzı işletilmesinin önünü açmak ve fabrikalaşmayı sağlamak için kurulmuş ve çoğunluğu Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarından oluşan İstanbul merkezli birçok şirket kurulmuş ise de kurumlar arası yetki karmaşası gerekçesiyle kapatılmıştır. Encümen'in kapatılması sanayi üzerine devlet desteğini azaltmamış aksine kurulan fabrikalara gümrüklerde ve vergi konularında belirli sürelerde muafiyet getiren düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca büyük fabrikaların kuruluşunda Avrupa'dan getirtilecek olan makine ve teçizat için gümrük muafiyeti sağlanmıştır.⁴

Hereke Fabrikası'nın Tarihçesi

Serasker Rıza Paşa ve Barutçubaşı Ohannes tarafından 1843 yılında elli pamuk yirmibeş ipek dokuma tezgahıyla Hereke'de kurulan fabrika 1900'lü

³ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. yılında Tanzimat*, TTK Yayınları, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s.235-236; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara 1984, s.67-140.

⁴ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK yayını, Ankara 1994, s.58-59; İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek, Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *ODTU Gelişme Dergisi*, (Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı), Ankara 1978, s.123-126; Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:5, İletişim yayınları, Ankara 1985, s.1360.

yılların başında ipekli kumaşları ve halılarıyla tanınan bir fabrika olmuştur.⁵ 1843 yılında inaaştına başlanılan fabrika süreç içerisinde pamuk, ipek ve kumaş tezgahlarının eklenmesiyle yeni atelyelere sahip olmuş 1853 yılına gelindiğinde Hereke Fabrikasının atelyeleri, dutlukları, boyahane, değirmen, ve çalışanların ihtiyaçları için inşaa edilmiş olan kahvehane, fırın, lokanta, hamam, okul ve hastahanesiyle önemli bir ekonomik üretimin yapıldığı kompleks tesis haline dönüşmüştür.⁶

3.500.000 bin sermaye ile kurulan Hereke Fabrikası makine, tezgah ve diğer alet donanımıyla yaklaşık 2.500.000 lira değere sahip olmuş⁷, ağırlıklı olarak sarayın ve devletin ihtiyaçları temelinde üretim için düşünölmüş ise de iç ve dış piyasaya da satış yapmıştır. Üretim için kuruluşunun ilk yıllarında özellikle dışardan alınan makinaların tamiri ve kullanılması için getirilen yabancı işçilerin sayısı 19 kişi olup diğer yaklaşık 90 kişilik işçiler ise yerlilerden oluşmuştur. Fabrika ürün çeşitliliğini kuruluşundan on yıldan sonra arttırmış, ipek ve kumaşın çeşitlerinin benzersiz olması ürünlere taklit edilmesini önlemek amacıyla marka işlenmeye başlanmış ayrıca hammadde kalitesini koruyabilmek için hammadde ve alet üretimi yapan fabrikaları da Anadolu'nun uygun bölgelerinde inşaa edilmiştir.⁸

1878 yılındaki yangın sonrası büyük hasar gören fabrikanın yeniden işletilebilmesi, tamiri ve bakımı amacıyla Ebniye-i Hassa-ı Humayun başmimari Serkiz, Ebniye-i Hassa-ı Humayun Müdürü Vasilaki ve Mr. Mountain tarafından rapor hazırlanmış bu rapora daha sonra Emlak-ı Humayun Muavini Kirkor Efendi'nin de bulunduğu bir heyet de rapor hazırlayarak tamir ve bakım işi tamamlanmıştır. Fabrika 1883 yılından itibaren üretime başlamış hatta üretim çeşitliliğine de giderek battaniye ve halı üretmeye de başlamıştır.⁹

⁵ Abdulkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s.113; Ömer Alageyik, "Türkiye'de Mensucat Sanayininin Tarihçesi", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S:16, İstanbul 1967, s.9.

⁶ Mehmet Topal-Erkan Erdemir-Engin Kırılı, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketi'nin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta Mayıs 2012, S:25, s.42; Buluş, a.g.t., s.128, 359.

⁷ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 235.

⁸ Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969, s. 82; Kemalettin Apak, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit 1952, s.177; Buluş, agt., s.362-363; Alageyik, a.g.m., s.9;

⁹ Nurettin Yaman, *Türk Kumaşları*, Ankara 1944, s. 48; Topal, agm., s.45; Buluş, agt., s.141-142.

Hereke fabrikası kuruluşu itibariyle Hassa-I Humayun olarak idare edilmiş, makina alımı, tamiri bakımı Maliye Vekâleti tarafından karşılanmıştır. Hereke fabrikası, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla devlete ait fabrika ve diğer taşınmazlar hakkında yapılan yasal düzenlemeyle, devlete ait yatırımlar dahilinde üretim yapan işletmelerin desteklenmesi bağlamında 1925 yılında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir. Fabrika, 1933 yılında Sanayi ve Maadin Bankasının lağvedilmesi sonrasında Sümerbank'a devredilmiştir.¹⁰

Hereke Fabrikasının kuruluşu itibariyle devlete ait bir kurum izlenimi vermesine rağmen, idaresinde Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarının ve kuruluş anlayışının yabancı etkisinde olduğu hatta nizamnamesinin de Fransız bir danışman tarafından hazırlandığı hatta muhasebe ve finansman uygulamalarının Fransız işletme tarzında düzenlenmesi ve Fransızca hazırlanmasının istendiği araştırmacılar tarafında vurgulanmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti Sürecinde Hereke Fabrikasının Yabancı İşçi ve uzman Politikası

Osmanlı Devleti dâhilinde sanayileşme faaliyetlerinin gayrimüslim vatandaşların aracılığıyla başladığı, kurulan fabrikalarda ve müesseselerde yabancı işçi ve uzman istihdamının etkisinin önemli olduğu bilinmektedir. Osmanlı'nın uyguladığı politikalar bağlamında İngiliz, Alman ve Fransız etkisinin görüldüğü araştırmacılar tarafından da belirtilmektedir. Kurulan işletmelerdeki kullanılan makinelerin ve tezgâhların Avrupa'dan temin edilmiş olması beraberinde bunları kullanmasını bilen uzmanların çalıştırılması ihtiyacını doğurmuş hatta Hereke fabrikasında da görüleceği üzere yabancı işçi dahi getirilmiştir. Hatta Topal, işletmecilikteki yabancı etkisini nizamnamede dahi belirtildiğini işletmede Fransızcanın Türkçenin yanında ikinci dil olduğunu belirtmektedir.¹²

¹⁰ Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayi Devlet İşletmeleri*, İstanbul 1954, s.8; Apak, agm., s.178; Topal, agm., s.45.

¹¹ Topal, agm., s.47-49.

¹² Behlül Üsdiken, "Türkiye'de İş Yapmanın ve İşletmenin Akademikleştirilmesi 1930-1950", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2003, 58(1), s. 119-147; Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2010. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge yayınları, İstanbul, 1993, s. 44; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005; Tanju Sarıoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimleri*, (Yayımlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 183; Topal, agm., s.50-51.

Hereke Fabrikasının kuruluşunda işletme yöneticilerinin Osmanlı Gayrimüslimleri Ermeni ve Rum vatandaşlarından oluşturulduğu, Füstomani, Hamani, Vasili, Guttudi, Galiyot ve Delonon olarak belirtilen isimleriyle ustabaşı görevini yapan uzmanların ise Fransız uyruklu olduğu diğer ustabaşı kadrosunun ise Osmanlı Gayrimüslimleri Ermeni ve Rum vatandaşlarından kurulduğu ve bunların maaşlarının da diğerlerinden fazla olduğu görülmektedir. Buluş çalışmasında devamla 1848 yılında yeni alınan çakar tezgâhların kurmak için Avusturyalı ustaların, Avrupa'dan alınan diğer makinelerin kurulması için ise Fransız mühendisler Røbopiyer ve Josef Nikeri'nin 9 ay süreyle fabrikada çalıştıklarını, Nikeri'nin yanında 8 ay çalışan 27 ustanın da Avusturyalı olduğunu belirtmektedir.¹³ Buluş aynı çalışmasında 1852 yılına gelindiğinde fabrikanın 35 ustasının 26'sının Müslüman olduğunu belirtmektedir. Yabancı usta sayısının 1854 yılında 5'e düştüğü, ustaların yanı sıra üretim şekillerinin değişmesiyle buna uygun yabancı ustanın getirildiği ve ayrıca Anadolu'da gayrimüslim ailelerden yetenekli kızların, ihtiyaçları fabrika tarafında karşılanmak ve ücret karşılığı çalışmak üzere, işçi olarak istihdam edildikleri görülmektedir.¹⁴

Yabancı usta ve işçi sayısının azaltılmaya çalışılmasındaki en önemli sebep kısa süreli çalışma sürecinde yerli işçilerin makineleri kullanma hususunda eğitilememesi, süresi dolunca giden ustaların yeniden sözleşme ile işe alınmasının maddi külfeti ve üretimdeki aksamaların neden olduğu kayıpların önüne geçilmesi amacıyla Osmanlı tebasından işçi seçilmesi ve usta yetiştirilmesi yoluna gidilmiş ancak yabancı işçi ve ustaya olan ihtiyaç azaltılamamıştır.¹⁵ Buluş, buradan devamla yurtdışına eğitim görmesi için insanların gönderilmesinin yanı sıra yurtdışından uzmanlar getirtilerek burada yerli insan gücünün eğitilmesinin planlandığını vurgulamaktadır. Barutçubaşı Hoca Avanes tarafından hazırlanan bir raporda Avrupa'dan gelen işçilerin yerli işçilere bir şey öğretmediği ayrıca üretimde çeşitliliğin arttıkça işi bilen ustalara daha çok ihtiyaç duyulduğu bu sebeple Avrupa'ya personel gönderilmesini gerekliliği vurgulanmış hatta Avanes'in oğlu Kimya eğitimi için Avrupa'ya gönderilmiştir.¹⁶ Hereke Fabrikası'nın üretimde çeşitlilik üzerinden, ipekli kumaş, halı, battaniye sonrasında 1902 yılında 20 dokuma tezgâhı teminiyle çuha, 1905 yılında da fes üretimine de başlamıştır. Maliye Vekaleti bünyesinde faaliyet gösteren Hereke Fabrikası, 1918

¹³ Buluş, a.g.t., s.313-316.

¹⁴ Tiğince Oktar, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, Bilim Teknik yayını, İstanbul 1998, s.100; Buluş, agt., s.323.

¹⁵ Buluş, agt., s.340-341.

¹⁶ Buluş, agt., 337-338.

yılından itibaren tezgâh sayısını 52'ye çıkartarak yünlü dokuma fabrikasına dönüşmüştür.¹⁷

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yabancı İşçi ve Uzman Politikası

Milli mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sürecinde Maliye Vekaletinde kalan fabrika idaresi üretimine devam etmiştir. İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresinde alınan sanayiye destekleme planlaması bağlamında kurulan Sanayi ve Maadin Bankası kurulmuş, bankanın desteğiyle üretimine devam eden fabrika, bankanın lağvedilmesi sonrasında oluşturulan Sümerbank'a bağlanmıştır.¹⁸

Cumhuriyet'in ilk yıllarında fabrika'nın Maliye Vekâleti bünyesinde faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Sanayi ve Maadin Bankası'nı kuruluş süreciyle birlikte Hereke Fabrikası'nın banka bünyesinde faaliyetlerine devam ettiği idare anlamında kredi ihtiyacı, tamirat ve yeni makine alımı ile ilgili bütçe ayarlaması ve yabancı işçilere ödenecek maaş banka tarafından düzenlenmiştir. Bu süreçte Feshane gibi anonim şirketlerin kurulduğu Hereke fabrikasını da bu şirket bünyesinde bulunduğu görülmüştür. Feshane Mensucat Türk Anonim Şirketi; genel olarak mensucat işleriyle meşgul olmak ve bu amaçla fabrikalar tesis ve inşa etmek, diğer ilgili kurum ve kuruluşlar ile ortaklıklar kurmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Merkezi İstanbul olan şirket, bir buçuk milyon Türk lirası sermaye ile iktisat vekâletine başvurularak kurulmuştur.¹⁹

Herek fabrikasının kuruluş gayesi olan sarayın ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak amacı, cumhuriyetin ilk yıllarında da Ordunun önemli tedarikçisi olarak sürdürülmüştür. Her ne kadar ürün çeşitliliği ile serbest piyasaya da mal üretmeye başlamış olan Hereke fabrikası Orduya da ürün verdiği için belirlenmiş mıntikalarda yabancı işçi ve uzmanların bulunması ve çalıştırılması sürecinde Genelkurmay'dan da olur almıştır. 1939 yılından sonra Ordunun kendi bünyesinde üretime geçmesiyle personel politikaları İçişleri bünyesinde sürdürülmüştür.

Hereke fabrikasını yabancı işçi ve uzman politikasında getirilen makinelerin teknik işlerinde, tesisat işlerinde ve kurulumda yaşanan uzman ihtiyacı ile yeni üretim tarzı sonucu boyama ve örgü tekniklerini bilen uzmanların getirilmesi ihtiyacı etkili olmuştur. Bu anlamda fabrikanın

¹⁷ Hüsamettin Toros, *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, Güven basımevi, İstanbul 1964, s.8.

¹⁸ Topal, agm., s.45; Bknz, Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, TTK yayını, Ankara 1982; Yahya Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt yayınları, Ankara 1982.

¹⁹ BCA: 030.18.01-027.83.017

yabancı uzman ve işçi alımı konusunda İktisat Vekâleti'ne başvuruda bulunduğu görülmüştür. Kuruluşunda Fransız alt yapısının olduğu, Alman imparatoru dâhil birçok yabancı hükümdarın ziyaret ettiği²⁰ fabrikanın daha sonraki süreçlerde arıza tamir ve bakımında uzman getirtildiği görülmüştür.

Bu bağlamda Sanayi ve Maadin Bankası'nın Hereke Mensucat Fabrikası'nın elektrik tesisatını incelemek amacıyla Alman uyruklu Spithaler Otto'nun fabrikada inceleme yapmasına izin verilmesi talebinde bulunulmuş bu talep 17 Haziran 1931 yılında kabul edilmiştir.²¹ Yine aynı yıl Hereke'deki fabrikanın elektrik tesisatını kontrol üzere Siemens firması mühendislerinden Macaristan uyruklu M. G. Rejtö'nün sadece elektrik tesisatını incelemek üzere girişine izin verilmesi 19 Mart 1931 tarihinde kabul edilmiştir.²² Aynı yıl içerisinde, fabrikaya enerji kaynağı olarak alınmış olan, Wolf lokomobillerini kontrol etmek eksikliklerini tespit ederek kullanımdan oluşan hataları düzeltmek amacıyla Wolf Fabrikasının İstanbul'da bulunan tesisatçısı M. Schaeffer'in fabrikaya girişi ve çalışabilmesi için izin talebi 12 Aralık 1931 tarihinde kabul edilmiştir.²³ Enerji kaynağı olan bu makinenin yanı sıra yeni üretim tarzı için yenilenmiş dokuma tezgâhlarının kurulması için de uzman çağırılmıştır. Bu bağlamda Almanya'dan satın alınan dokuma tezgâhlarının kurulup işletilmesi için Alman uyruklu Alfard ve birinci sınıf örücü olan Polonya uyruklu Elizabeth'in fabrikaya girişleri için istenen izin talebi 25 Aralık 1932 tarihinde kabul edilmiştir.²⁴

Hereke Mensucat Fabrikası 1933 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'nın lağvedilmesi sonrasında kurulan Sümerbank'a devredilmiştir. Bu yılda fabrika için satın alınan vargeller ile taraklarının monte edilmesi için Polonya uyruklu Adolf Kinpi, Genelkurmay başkanlığının onayına dayanılarak fabrikada çalışma izin talebi 23 Ocak 1933 tarihinde kabul edilmiştir.²⁵ Yine aynı yıl içerisinde fabrika'nın enerji ihtiyacını karşılamak üzere inşa edilecek elektrik tesisatı ile santralını kurmak ve kuruluş sürecini

²⁰ Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar gezileri: Kayser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, S: XXXI, İstanbul 2008, s.13-14; Ökkeş Kürşad Karacagil, II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmet Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)", *Türkiyat Mecmuası*, C:24, Güz 2014, s.75-92; Ökkeş Kürşad Karacagil, "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Hereke Fabrika-yı Hümayununu Ziyareti(1898)", *Uluslar arası Karamürselalp ve Kocaeli Sempozyumu II*, Kocaeli 2016, s.913.

²¹ BCA: 030.18.01.02-21.42.018

²² BCA: 030.18.01.02-19.21.009

²³ BCA: 030.18.01.02-24.79.009

²⁴ BCA: 030.18.01.02-32.79.011

²⁵ BCA: 030.0.18.01.02-33.6.019

yönetmek üzere 4 yabancı uzmanın yine askeri tesisler de olduğu için Genelkurmay başkanlığının onayına dayanılarak talep edilen çalışma izni 18 Mart 1933 tarihinde kabul edilmiştir.²⁶

Hereke Fabrikası yeni makinelerin kurulması veya hâlihazırdaki makinelerin modernizasyonu için sipariş edilmiş olan dokuma tezgâhının monte edilmesi için gelecek olan Alman uyruklu tesisatçı Oskar Sontag'ın tezgahı monte etmesi için çalışma izni talebi 16 Temmuz 1933 tarihinde kabul edilmiştir.²⁷ Yine yeni makinelerin kurulumu için de 1939 yılında Alman uyruklu Walter Reichenbach'ın montaj işlerinde çalışması için çalışma izni talebi 23 Ocak 1939 tarihinde kabul edilmiştir.²⁸

Yabancı işçi ve uzman istihdamındaki diğer önemli etken de yeni üretim şekilleri ve düzenlemeler için gerekli uzman elemanın olmaması olmuştur. Kumaşların kalitesinin artırılması, boyama ve desinatörlük gibi işler ile alakalı olarak uzman işçi talebinde bulunulmuştur. Bu bağlamda Hereke fabrikasının ürettiği kumaşlarda kalite değerlendirmesi yapmak ve yeni üretim uygulamaları ile kaliteyi arttırmak amacıyla Alman uyruklu Mundorf'un fabrikada çalışmalar yapabilmesi için yapılan izin talebi 12 Ağustos 1935 tarihinde kabul edilmiştir.²⁹

1937 yılında Hereke Dokuma Fabrikasında kullanılan malzemenin, kumaş ipliklerinin yenilenmesi ve ıslah edilmesi için Alman uyruklu Fritz Brenner'in üç ay süreyle fabrikada çalışması için istenilen çalışma izni 28 Nisan'da kabul edilmiştir.³⁰ Alman uyruklu Fritz Brenner'in üç ay olan çalışma izni süresinin dolması üzerine var olan ihtiyaca dayanılarak Brenner'in fabrikada çalışma süresinin bir yıl daha uzatılması ve Banner'in yanına gelen karısı ve üç çocuğunun Hereke'de ikametlerine izin verilmesi hususunda Genelkurmay başkanlığının onayı alınarak yapılan izin talebi 31 Ağustos 1937 tarihinde kabul edilmiştir.³¹ Hereke Dokuma Fabrikasının üretimde kaliteyi arttırmak için kumaş ipliklerinin yenilenmesi ve ıslah edilmesinin bunun için de yabancı uzmana olan ihtiyacının ne derece önemli olduğu Brenner'in fabrikada çalışma süresinin 6 Ocak 1939 tarihinden itibaren altı ay daha uzatılması talebinden anlaşılmaktadır.³²

²⁶ BCA: 030.18.01.02-34.16.016

²⁷ BCA: 030.18.01.02-38.52.006

²⁸ BCA: 030.18.01.02-85.117.3

²⁹ BCA: 030.18.01.02-58.71.018

³⁰ BCA: 030.18.01.02-74.34.015

³¹ BCA: 030.18.01.02-78.75.008

³² BCA: 030.18.01.02-85.111.10

Fabrikadaki hammadde yani iplik ve kumaştaki kalitenin arttırılmasındaki uzman ihtiyacının yanı sıra yeni tekniklerle üretime geçildikçe boyama ve desinatörlük ile ilgili konuda da uzman ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Yabancı işçi ve uzmanların çalıştırılmasındaki en hassas konu askeri kışla veya yasaklanan bölgelere girişin yasak olmasıdır. Bu sebeple uzmanların çalışma izinlerinin kabul sürecinde genelkurmaydan da olur alınmıştır. Bu konuda alınan uzmanların uzun süreli ve aileleriyle Hereke’de ikamet etme talepleri önemli konulardan birisi olmuştur. Bu bağlamda Feshane Mensucat Türk Anonim Şirketine devredildiği süreçte Hereke Mensucat fabrikası desinatörlüğünde çalışan Alman uyruklu uzman Max Müller’in askeri kışla bölgesine girmemek üzere uzmanlığına olan ihtiyaçtan dolayı görevinin iki yıl daha uzatılmasına dair, Genelkurmay başkanlığının onayı ile birlikte, izin talebi 29 Nisan 1936 tarihinde kabul edilmiştir.³³ Aynı yıl içerisinde Max Müller’in daha verimli çalışabilmesi için eşi Agzi Müller ve çocukları 8 yaşındaki Brigitte, 7 yaşındaki Velgalen ve 4 yaşındaki Rişat’ın Hereke’de oturmalarına izin verilmesi Genelkurmay başkanlığının onayı da dayanılarak 11 Eylül 1936 tarihinde kabul edilmiştir.³⁴

1939 yılında Türkiye Yünlü Dokuma ve Yün İpliği Fabrikaları adı altında yapılan düzenlemeye kapsamında Hereke fabrikası tarafından yapılan kumaşları ıslah amacıyla kumaş apre uzmanı İngiltere uyruklu George Fright’in Hereke Kumaş Fabrikasında çalıştırılmasına dair izin talebi 2 Mart 1939 tarihinde kabul edilmiştir.³⁵ George Fright’in çalışma izni askeri bölgelere girmemesi şartıyla 31 Mayıs’ta iki ay daha uzatılmıştır.³⁶ George Fright’in çalışma izni ihtiyaca dayanarak iki defa olmak üzere 1941 yılına kadar uzatılmıştır. .³⁷ Fright’in çalışma süresinin uzatılması sürecinde ailesinin de Hereke’de ikametgâhı gündeme gelmiş eşi Adalayd’ın çalışma süresi dolana kadar ikamet etmesi kabul edilmiştir.³⁸

Sonuç

Hereke kumaş fabrikasının kuruluşu itibariyle yabancı yatırım ve idareyle yönetilmeye başlandığı sanayide millileşeme çabaları sürecinde dahi Osmanlı gayrimüslim vatandaşlarının idaresinde bulunmuştur. Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da yaşanan sanayileşme sürecine öykünen bir geçmişi olan Hereke ve benzeri fabrikaların üretim yapabilmek, işletmeyi

³³ BCA: 030.18.01.02-64.34.004

³⁴ BCA: 030.18.01.02-68.74.019

³⁵ BCA: 030.18.01.02-86.18.2

³⁶ BCA: 030.18.01.02-87.50.2

³⁷ BCA: 030.18.01.02-90.13.11; BCA: 030.18.01-94.36.2

³⁸ BCA: 030.18.01.02-88.75.3

sürdürebilmek ve makineleşme sürecini sağlıklı sürdürebilmek için en önemli ihtiyacı vasıflı işgücü olmuştur. Dolayısıyla daha az masraf ve daha çok yerlilik kaygıları da taşıyan Osmanlı bürokrasisinin bu sorun çözebilmek için Avrupa'ya eğitim için eleman gönderme veya yurt içinde gerekli okulları açmak gibi girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Ancak her şeye rağmen yurtdışına gönderilen öğrencilerden istenilen verimin alınamaması, yabancı ustaların da işi yanında çalışanlara öğretmekte isteksiz davranmaları yabancı işçi istihdamını zorunlu kılmıştır.

Herek fabrikasının kuruluşu amacı olan sarayın ve ordunun temel ihtiyaçlarının karşılamak, yabancı istihdamında da önemli bir sorun olmuştur. Askeri üretim tesisleri ve kışlalarında bulunması yabancı işçi istihdamının Erkan-ı Harbiye/genelkurmay onayını da zorunlu hale getirmiştir. Keza özel teşebbüsün olmadığı sanayileşme sürecinde Herek fabrikasının maliye vekâleti bünyesinde işletildiği görülmüştür. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinde, İzmir İktisat Kongresinde, ifade edildiği üzere sermaye sınıfının olmaması Hereke gibi fabrikaların maliye/iktisat vekâleti bünyesinde işletilmesi sürdürülmüş, Sanayi ve Maadin Bankası ve daha sonra Sümerbank bünyesinde işletilen Herek fabrikası kısa bir süre de Feshane Mensucat Türk Anonim Şirketi bünyesinde üretime devam etmiştir.

Osmanlı sürecinde fabrikanın yaşadığı yabancı işçi ve uzman istihdam politikasının Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürüldüğü görülmektedir. Yerli ve mili sanayi kurma çabaları çerçevesinde teknik okullar açılmaya devam edildiği gibi istihdam politikasının temelinde kısa süreli olmak üzere yabancı işçi uzman çalıştırmak olmuştur. Yabancı istihdamında çalışma izni verilen işçi ve uzmanların iki ana çerçevede kullanıldığı görülmüştür. Bunlardan ilki teknik olmuş, yeni alınan makinelerin kurulması, bakımı ve enerji ihtiyacı olan santrallerin kurulması amacıyla yapılmıştır. Makinelerin modernizasyonunda da şirketlerin mühendislerinin kontrol ama bakım için de kısa süreli görevlendirildiği görülmüştür. Diğer unsur ise ürün çeşitliliği, tasarım yenileme ve renklendirme gibi pazarlama usulleri üzerine olmuştur. Bu bağlamda uzun süreli uzman ve mühendislerin görevlendirmeleri yapılmıştır. Bu süreçte çalışma izinlerinin uzun olması ailelerinin ikametgâhı sorununu da doğurmuş, birçok uzman mühendisin aile fertlerinin Hereke'de ikametgâhlarına izin verilmiştir. Görevlendirilen yabancı uzmanların önemli bir oranda Alman uyruklu olduğu, İngiliz, Polonya ve Macar uyruklu uzman ve mühendislerin de kullanılan makinelerin satın alındığı şirketlere göre değişiklik arz ettiği tespit edilmiştir.

Herek fabrikasının yabancı işçi uzman istihdamı, Osmanlı'dan Cumhuriyete milli ve yerli sanayi kurma ve geliştirme sürecinde yaşanan eksikliğin bariz görüldüğü bir süreci özetlemektedir. Buradan hareketle

sanayileşmenin sadece fabrikaların aynısının kurulması ve işletilmesiyle değil aynı zamanda, hatta daha da önemli olarak, bu fabrikaları işletecek, ürün çeşitliliğini sağlayacak, ucuz ve yerli hammaddeyi temin edecek vasıflı işçi ve uzman ile olacağı tespiti yapılabilmektedir.

Kaynakça

1. Arşiv belgeleri

BCA: 030.18.01.02-21.42.018

BCA: 030.18.01.02-19.21.009

BCA: 030.18.01.02-24.79.009

BCA: 030.18.01.02-32.79.011

BCA: 030.0.18.01.02-33.6.019

BCA: 030.18.01.02-34.16.016

BCA: 030.18.01.02-38.52.006

BCA: 030.18.01.02-85.117.3

BCA: 030.18.01.02-58.71.018

BCA: 030.18.01.02-74.34.015

BCA: 030.18.01.02-78.75.008

BCA: 030.18.01.02-85.111.10

BCA: 030.18.01.02-64.34.004

BCA: 030.18.01.02-68.74.019

BCA: 030.18.01.02-86.18.2

BCA: 030.18.01.02-87.50.2

BCA: 030.18.01.02-90.13.11

BCA: 030.18.01-94.36.2

BCA: 030.18.01.02-88.75.3

BCA: 030.18.01-027.83.017

2. Kitaplar ve Makaleler

Alageyik, Ömer, “Türkiye’de Mensucat Sanayinin Tarihçesi”, *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S:16, İstanbul 1967, s.9.

Alkan, Necmettin, “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar gezileri: Kayser II.

Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, S: XXXI, İstanbul 2008, s.13-14.

Apak, Kemalettin, *Türkiye'de Devlet Sanayi ve Maadin İşletmeleri*, İzmit 1952.

Aytemur, Janset Özen, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul, 2010.

Buluş, Abdulkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK yayını, Ankara 1994.

Genç, Mehmet, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi", *Dünü ve Bugünü ile Toplum ve Ekonomi*, S:2, İstanbul Eylül 1991, s.102-103.

Giz, Adnan, "İslah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C:5, İletişim yayınları, Ankara 1985, s.1360.

Güran, Tefik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. yılında Tanzimat*, TTK Yayınları, Haz: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992, s.235-236;

Güran, Tefik, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 235.

İnan, Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, TTK yayını, Ankara 1982.

Karacagil, Ökkeş Kürşad, "Alman İmparatoru II. Wilhelm'in Hereke Fabrika-yı Hümayununu Ziyareti(1898)", *Uluslararası Karamürselalp ve Kocaeli Sempozyumu II*, Kocaeli 2016, s.913.

Karacagil, Ökkeş Kürşad, "II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmet Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)", *Türkiyat Mecmuası*, C:24, Güz 2014, s.75-92.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge yayınları, İstanbul 2010.

Koçu, Reşat Ekrem, *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1969.

Oktar, Tiğince, *Osmanlı Toplumunda Kadının Çalışma Yaşamı*, Bilim Teknik yayını, İstanbul 1998.

Ortaylı, İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek, İslah-I Sanayi Komisyonu Olayı", *ODTU Gelişme Dergisi*, (Türkiye İktisat Tarihi Özel Sayısı), Ankara 1978, s.123-126.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara 1984.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisat Tarihi 1500 - 1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme*, Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2005.
- Sarıoğlu, Tanju, *Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimleri*, (Yayımlanmamış doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Tezel, Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi (1923-1950)*, Yurt yayınları, Ankara 1982.
- Topal, Mehmet, - Erdemir, Erkan, - Kırılı, Engin, "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Hareketi'nin Türkiye'de İşletmecilik Anlayışının Oluşumuna Etkileri Hereke Fabrikası ve Nizamnamesi", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Isparta Mayıs 2012, S:25, s.42.
- Toros, Hüsamettin, *Türkiye Sanayii Devlet İşletmeleri*, Güven basımevi, İstanbul 1964.
- Üsdiken, Behlül, "Türkiye'de İş Yapmanın ve İşletmenin Akademikleştirilmesi 1930-1950", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2003, 58(1), s. 119-147.
- Yaman, Nurettin, *Türk Kumaşları*, Ankara 1944.